

Avicenna on the Pleasure of Works of Art and Its Relation to Perceptual Faculties

Afra Khakzad* , Hadi Rabiei**

Mohammad Akvan***

Abstract

Introduction:

Avicenna has discussed the pleasure of artistic and natural beauties in several of his works. Avicenna's views on the pleasure of artistic and natural beauties are often expressed under the more general concept of pleasure and are scattered in works with various subjects such as theological, logical, natural and mathematical works. He also discusses pleasure in relation to the perception and the perceptual faculties of the soul. In addition, an important and significant part of Avicenna's discussions about pleasure is devoted to pleasure of the arts, especially the representative arts.

Since the work of art is considered sensible, the question arises as to which perceptual faculties of man the pleasure of the work of art depends? Does the mere fact that a work of art is a sensible thing, means that the pleasure of a work of art is considered a sensible pleasure? Do other perceptual faculties, including the internal sensory faculties and the rational faculties, also contribute to the perception of the work of art, and does the pleasure of the work of art also depend on them? In the case of each of these faculties, including the external and internal sensory faculties

* PhD student, Department of Philosophy of Art, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, khakzadafraa@gmail.com

** Assistant Professor, Department of Philosophy of Art, Faculty member of University of Art, Tehran, Iran (Corresponding Author), h.rabiei@art.ac.ir

*** Associate Professor, Department of Philosophy, Faculty member of Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, m_akvan2007@yahoo.com

Date received: 2021/11/06, Date of acceptance: 2022/01/23

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

and the rational faculty, the question can be asked how important and effective they are in perceiving the beauty of the work of art? In the present article, an attempt has been made to answer these questions from Avicenna's point of view.

Methods and Materials:

The research method of this article is fundamental. This research was conducted using a library research method, and the method of describing and analyzing information in this research is qualitative. The claim of this research is that according to Avicenna's views, the pleasure that is obtained from works of art, as a kind of sensible things, is not merely sensory pleasure and dependent on the five external sensory faculties.

Results and Discussions:

To examine this claim, the characteristics of aesthetic pleasure and its subjects as well as the epistemological status of this pleasure are studied and the pleasure of the arts of poetry, painting and music is explained from Avicenna's point of view. Finally, it is shown that the aesthetic pleasure of works of art is first of all a rational pleasure and depends on the faculty of reason and then, respectively, is an imaginary pleasure and depends on the faculty of imagination, and finally, is a sensible pleasure and depends on the perceptual faculties. Among the faculties of external perception, the faculties of sight and hearing have the greatest ability to obtain aesthetic pleasure from the arts, respectively.

Conclusion:

The findings of this study show that from Avicenna's point of view, each of the external and internal sensory faculties, and to a higher degree, the rational faculty, have their own aesthetic pleasure. External sensory faculties, namely sight, hearing, smell, taste, and touch, each have limitations. In this way they can only enjoy what they can comprehend. But the range of pleasure of the internal faculties is much greater than the pleasures of the external faculties. Because all the sensory forms perceived by the external perceptual faculties are grouped together and interconnected, there is more pleasure for the internal faculties. This is why the imaginative faculty enjoys the perception of images preserved in the imagination. For example, the imagination, by preserving and storing sensible auditory forms of musical notes, makes it possible that the audience's pleasure is not limited to single

notes and sound type, but can understand the sequence of musical notes and enjoy them. Ultimately, it is the faculty of reason that in the strict sense of the word can enjoy the pleasure of perceiving beauty. Because from Avicenna's point of view, beauty lies in features such as proportion, composition and symmetry, and although the audience first perceives data from a sensible object through sensory perception, but the perception of features such as proportion is specific to reason. Accordingly, aesthetic pleasure is at its highest dependent on rational perception.

According to Avicenna, irrational pleasure is a pleasure that is aroused, but without thought and reflection, and is appropriate to nature and the senses, but hearing and sight give pleasures to the soul that are not merely by nature, but are rational, because they refer to nonsensible meanings, for example, when one sees a beautiful work of art, one is drawn to it and tends to liken it.

The results of this study show that according to Avicenna, since the external and internal senses present the works of art to the human intellect and the intellect recognizes their beauty, the perception of beauty encompasses all levels of human cognitive faculties. Also, since aesthetic pleasure follows the perception of beauty, the perception of beauty produces different levels of pleasure, at least as much as it involves perceptual levels.

Keywords: Aesthetic pleasure, Avicenna, Work of Art, Beauty, Imagination, Imitation.

Bibliography

- Levinson, Jerrold (1996), *The Pleasures of Aesthetics: Philosophical Essays*, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Pikave, Martin (2018), *Pleasure*, New York: Oxford University Press.
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1363 B), *Treatise on the Medicine of the Heart* in *Avicenna's Medical Writings*, The Study and Research of Muhammad Zuhair al-Baba, Damascus: The Institute of Arab Heritage [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1363a), *The Beginning and the Resurrection*, Edited by Abdullah Nourani, Tehran: Institute of Islamic Studies, McGill University in collaboration with the University of Tehran [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1949), *Al-Adhawīya fī Amr Al-Ma'ad*, Suleiman Dunya, Egypt: Dar al-Fikr al-Arabi [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1954), *Rhetorics from the Book of Healing*, Edited by Ibrahim Madkour, Cairo: Al-Amiriya Press [In Persian].

- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1960), *Theology from the Book of Healing*, Edited by Ibrahim Madkour, Cairo: Al-Amiriya Press [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1966), *Poetics from the Book of Healing*, Edited by Abdul-Rahman Badawi, Cairo: Al-Amiriya Press [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1973), *A Treatise on Ascension*, Rasht: Orwat Al-Wothqa [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1979), *Love in the Treatises of Avicenna*, Qom: Bidar [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1984a), *Salvation from Drowning in the Sea of Misguidance*, Edited by Mohammad Taghi Daneshpajoo, Tehran: University of Tehran Press.
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1984B), *Music from the Book of Healing*, Edited and referenced by Ahmad Fouad Al-Ahwani and Mahmoud Ahmad Al-Hafni, Qom: The Ministry of Education [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1996), *The Soul of the Book of Healing*, Research by Hassan Hassanzadeh Amoli, Qom: Maktab al-A'lam al-Islami [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (2004A), *Remarks and Admonitions*, Volume 3, Qom: al-Balaqah [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (2004B), *Theology of Dānīshnāma-yi 'Alā'ī*, Second Edition, Hamedan: Bu Ali Sina University [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (2004C), *Treatise of the Soul*, Edited by Mohammad Moein, Second Edition, Hamadan: Bu Ali Sina University [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (2004D), *Natural Sciences of Dānīshnāma-yi 'Alā'ī*, Second Edition, Hamedan: Bu Ali Sina University [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (2005), Al-Qanon, Beirut: Dar Al-Ehya Al-Torath Al-Arabi.
- Bahrami, Mehdi (2020a), "The Concept of Beauty According to the Avicenna's Thoughts Based on The Studies of Pleasure", *Avicennian Philosophy (Meshkaat Al - Noor)*, 24(64) [In Persian].
- Bahrami, Mehdi (2020b), "Analysis of the Relationship between the Perfection of Perceived Object and the Perception of Pleasure in the Thought of Ibn Sina", *Ontological Researches*, 9(17) [In Persian].
- Bahrami, Mehdi, Nasrollah Hekmat, and Seyed Razi Mousavi Gilani (2020), "The Review and Criticism of the Interpretation of Khaje Nasir Al-Tosi for "Neil" about Pleasure in Avicenna's Al-Isharat wa' l-Tanbihat", *Knowledge*, 13(1) [In Persian].
- Elahi Khorasani, Nafiseh, Morteza Hosaini Shahroodi, and Abbas Javareshkian (2019), "A Study of Mulla Sadra's Perspective of the Imaginative Pleasure", *Philosophy and Kalam*, 52(1) [In Persian].
- Ganjipour, Zahra, Farajullah Barati, and Meysam Amani (2021), "The Relationship between Pleasure and Happiness from the Point of View of Ibn Sina and Mulla Sadra", *Philosophical Researches*, 15(35) [In Persian].

- Gheibi, Vali (2011), "The Relationship between" Pleasure and Happiness "from the Perspective of Epicurus and Sadr al-Mutallehin", *Qabasat*, 16(60) [In Persian].
- Ghorbani, Hashem and Abolhassani Niaraki, Fereshteh (2015), "A Comprehensive Analysis of the Concept of Felicity and its relationship with Perfection and Pleasure in Tusi's View", *Metaphysics*, 7(20) [In Persian].
- Khademi, Einollah (2010), "An Inquiry on the Nature of Pleasure in Avicenna's Point of View", *Philosophy and Kalam*, 43(1) [In Persian].
- Khademi, Einollah (2013), "What and Types of Pleasure from Suhrawardi's Perspective", *Philosophical Theological Research*, 14(3and4) [In Persian].
- Khademi, Einollah (2014), "The Quiddity of Enjoyment in the Meskavayh's View", *Knowledge*, 7(2) [In Persian].
- Khademi, Einollah and Morteza Hamed (2011), "Eschatological Pleasure and Pain in Avicennian Philosophy", *Ayeneh Marefat*, 9(28) [In Persian].
- Levinson, Jerrold (1996), *The Pleasures of Aesthetics: Philosophical Essays*, Ithaca, NY: Cornell University Press [In Persian].
- Maftouni, Nadia and Mahmoud Nouri (2018), "A Comparative Study on Farabi and Avicenna's Viewpoints about the Ultimate Goal of Art and The Role of Entertainment, Wonder and Pleasure", *Avicennian Philosophy (Meshkaat Al - Noor)*, 22(59) [In Persian].
- Miri, Seyed Javad, Seyed Mohamad Javad Banisaeed Langaroudi, and AmirAbbas Alizamani (2019), "A Comparative Study of Pleasure in Aquinas and Mulla Sadra's theories of Happiness", *Existence and Knowledge*, 6(12) [In Persian].
- Mohammadi Monfared, Behrooz, Zahra Abbassipur, and Mohammad Hassan Mahdipur (2019), "Revision of the Reality of Pleasure in Avicenna's and Sadra's Ethical Thoughts", *Research Quarterly in Islamic Ethics*, 12(43) [In Persian].
- Moorer, Armand E. (2013), *Philosophy of Beauty: A Thomistic Interpretation*, trans. Hadi Rabiei, Tehran: Hekmat [In Persian].
- Omranian, Seyedeh Narjes (2019), *Pleasure and meaning of life; A comparative study of Aristotle, Ibn Sina, and Bentham*, Tehran: Moula [In Persian].
- Omranian, Seyedeh Narjes and Amir Abbas Alizamani (2017), "Pleasure and The Meaning of Life According to Ibn Sina's Viewpoint", *Avicennian Philosophy (Meshkaat Al - Noor)*, 21(57) [In Persian].
- Pikave, Martin (2018), *Pleasure*, New York: Oxford University Press [In Persian].
- Rabiei, Hadi and Mitra Ghaffari (2015), "Avicenna's Views on "Mohakat" in Painting", *Contemporary Wisdom*, 9(1) [In Persian].
- Shojaee Baghini, Hoorieh, and Einollah Khademi (2020), "Investigating Pleasure Quiddity through Components and the Position of its Design in the Avicenna Philosophy", *Wisdom and Philosophy*, 16(64) [In Persian].
- Shojaee Baghini, Hoorieh, Einollah Khademi, Abdollah Salavati (2020), "A Comparative Study of the Views of Al-Shaykh Al-Ra'is and Shaykh Al-Ishraq On the Quiddity Of Pleasure", *Avicennian Philosophy (Meshkaat Al - Noor)*, 24(63) [In Persian].

Soleimani, Fatemeh (2010), "Pleasure and Pain from Ibn Sina's View", *Avicennian Philosophy (Meshkaat Al - Noor)*, 44(44) [In Persian].

لذت از آثار هنری و نسبت آن با قوای ادراکی از دیدگاه ابن سینا

افرا خاکزاد*

هادی ربیعی**، محمد اکوان***

چکیده

مقاله حاضر درصدد پاسخ به این پرسش است که قوای ادراکی در حصول لذت از آثار هنری چه نقشی دارند. آثار هنری اموری محسوس قلمداد می‌شوند و بنابر تعریف ابن سینا از لذت حسی به مثابه ادراک امر محسوس ملائم، این آثار نیز هم‌چون دیگر محسوسات ممکن است متعلق ادراک حسی قرار بگیرند و به شرط ملائمت، موجب لذت حسی شوند. با این حال، مدعای این پژوهش این است که براساس دیدگاه‌های ابن سینا لذتی که از آثار هنری، به منزله گونه‌ای از امور محسوس، حاصل می‌شود لذتی صرفاً حسی و وابسته به قوای حسی ظاهری پنج‌گانه نیست. برای بررسی این مدعا ویژگی‌های لذت زیبایی‌شناختی و نیز جایگاه معرفتی این لذت سنجش می‌شود و لذت از هنرهای شعر، نقاشی، و موسیقی از دیدگاه ابن سینا تبیین می‌شود. در نهایت، نشان داده می‌شود که لذت زیبایی‌شناختی از آثار هنری در درجه اول لذتی معقول و وابسته به قوه ناطقه و سپس به ترتیب لذتی مخیل و وابسته به قوه خیال و لذتی محسوس و وابسته به قوای ادراکی ظاهری است. در میان قوای ادراک ظاهری نیز قوای بینایی و شنوایی به ترتیب از بیش‌ترین توانایی در کسب لذت زیبایی‌شناختی از هنرها برخوردارند.

کلیدواژه‌ها: لذت زیبایی‌شناختی، ابن سینا، اثر هنری، زیبایی، تخیل، محاکات.

* دانشجوی دکتری گروه فلسفه هنر، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران،

khakzadafraa@gmail.com

** استادیار گروه فلسفه هنر، دانشگاه هنر، تهران (نویسنده مسئول)، تهران، ایران، h.rabiei@art.ac.ir

*** دانشیار گروه فلسفه، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران،

m_akvan2007@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۰۳

۱. مقدمه

لذت پدیده‌ای شایع و گسترده و درعین حال غامض است. انسان‌ها از فعالیت‌های مختلفی لذت می‌برند. به عبارت دیگر، امور مختلفی ممکن است متعلق لذت آدمی قرار بگیرد، از جمله خوردن و آشامیدن، ورزش کردن، گوش دادن به موسیقی، تماشای فیلم یا تابلوی نقاشی، تفرج در طبیعت، گذراندن وقت با دوستان، حل مسائل علمی، و بسیاری کارهای دیگر. افزون‌براین، به نظر می‌رسد احساسات حاکی از لذت هم انواع مختلفی دارد، چنان‌که از آن‌ها با الفاظ مختلفی هم‌چون شادی، هیجان، شور و اشتیاق، وجد، رضایت و خشنودی، شعف، نشاط و غیره نام می‌بریم (Pickavé 2018: 99). در میان این لذت‌های متعددی که از امور گوناگون حاصل می‌شود، لذت از زیبایی طبیعت و هنر همواره جایگاه مهمی در زندگی بشر داشته و یکی از معمول‌ترین و شاخص‌ترین تجربیات انسانی بوده است. تمدن‌های ابتدایی شواهدی آشکار از درک خود از آثار زیبای هنری برجای گذاشته‌اند. گویی از زمان پیدایش انسان بر روی زمین، او مبهوت و متعجب به زیبایی‌های زمین و آسمان چشم دوخته و از آن‌ها لذت برده است (مورر ۱۳۹۲: ۳۵). این موضوع از گذشته مورد توجه فیلسوفان مختلف بوده و امروزه نیز از مباحثی به‌شمار می‌رود که به‌ویژه در فلسفه هنر مطرح می‌شود.

ابن‌سینا نیز در آثار مختلف خود درباره لذت از زیبایی‌های هنری و طبیعی سخن گفته است. دیدگاه‌های ابن‌سینا درباره لذت از زیبایی‌های هنری و طبیعی اغلب ذیل مفهوم کلی لذت مطرح شده و به‌صورت پراکنده در آثاری با موضوعات مختلف از جمله آثار الهیاتی، منطقی، طبیعیاتی، و ریاضیاتی عرضه شده است. هم‌چنین، او بحث لذت را در پیوند با موضوع ادراک و قوای ادراکی نفس مطرح می‌کند. افزون‌براین، بخش مهم و درخور توجهی از مباحث ابن‌سینا درباره لذت به لذت انسان از هنرها به‌ویژه هنرهای بازنمودی یا محاکات‌کننده اختصاص دارد (برای نمونه، بنگرید به ابن‌سینا ۱۳۴۵: ۳۲؛ ابن‌سینا ۱۳۶۴: ب: ۸).

از آن‌جاکه اثر هنری امری محسوس قلمداد می‌شود، این پرسش پیش می‌آید که لذت حاصل از ادراک اثر هنری به کدام قوه یا قوای ادراکی انسان بستگی دارد. آیا صرف مادی و محسوس بودن اثر هنری و نیازمندی به ادراک حسی ظاهری دلیل آن است که لذت حاصل از اثر هنری لذتی محسوس قلمداد شود؟ یا آن‌که دیگر قوای ادراکی از جمله قوای حسی

لذت از آثار هنری و نسبت آن با قوای ادراکی از دیدگاه ابن سینا (افرا خاکزاد و دیگران) ۶۷

باطنی و قوه ناطقه نیز در ادراک اثر هنری سهیم‌اند و لذت از اثر هنری به آن‌ها نیز وابسته است؟ در مورد هریک از این قوا، اعم از قوای حسی ظاهری و باطنی و قوه ناطقه، می‌توان این پرسش را مطرح کرد که میزان اهمیت و تأثیر آن‌ها در ادراک زیبایی اثر هنری تا چه اندازه است. در مقاله حاضر تلاش شده است تا به این پرسش‌ها از دیدگاه ابن سینا پاسخ داده شود. این مقاله به روش بنیادی صورت می‌پذیرد. روش گردآوری اطلاعات در این تحقیق کتاب‌خانه‌ای است و روش توصیف و تجزیه و تحلیل اطلاعات در این پژوهش کیفی است.

برای تبیین نقش و جایگاه قوای ادراکی در لذت انسان از آثار هنری، ابتدا مفهوم لذت زیبایی‌شناختی از دیدگاه ابن سینا بررسی می‌شود. در ادامه، لذت زیبایی‌شناختی از هنرهای مختلف مورد توجه قرار می‌گیرد و ویژگی‌های متعلق زیبایی‌شناختی و ماهیت معرفتی لذت زیبایی‌شناختی بررسی و جایگاه هریک از انواع ادراکات در لذت از آثار هنری مشخص می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌هایی به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم درباره موضوع لذت از دیدگاه حکمای مسلمان و به‌ویژه ابن سینا صورت گرفته است. عمرانیان و علیزمانی (۱۳۹۶) در مقاله «لذت و معنای زندگی از نگاه ابن سینا» و نیز عمرانیان (۱۳۹۹) در کتابی در همین زمینه درباره رابطه لذت با معنا بحث کرده‌اند. ربیعی و غفاری (۱۳۹۷) در ضمن بررسی محاکات در نقاشی از دیدگاه ابن سینا به لذت از محاکات تصویری نیز اشاره کرده‌اند. سلیمانی (۱۳۸۹) لذت و الم از دیدگاه ابن سینا، و خادمی و حامدی (۱۳۹۰) لذت و الم اخروی از دیدگاه ابن سینا را بررسی کرده‌اند. هم‌چنین خادمی (۱۳۸۹) دیدگاه‌های ابن سینا درباره لذت را مطالعه کرده است. بهرامی (۱۳۹۹ الف) نیز در مقاله «تبیین مفهوم زیبایی در اندیشه ابن سینا با تکیه بر لذت‌شناسی» در مورد نسبت زیبایی و لذت بحث کرده است، اما جایگاه و نقش قوای ادراکی باطنی در شکل‌گیری لذت زیبایی‌شناختی موضوع پژوهش وی نبوده است. مفتونی و نوری (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی تطبیقی نظریه فارابی و بوعلی سینا در مورد هدف‌مندی هنر و کارکرد سرگرمی، شگفتی، و لذت در آن» غایت و کارکردهای هنر از دیدگاه فارابی و ابن سینا را موضوع تحقیق خود قرار داده‌اند و به لذت از دیدگاه ابن سینا از این حیث اشاره کرده‌اند.

مؤلفه‌های تعریف ابن‌سینا از لذت موضوع برخی دیگر از پژوهش‌ها بوده است. بهرامی و دیگران (۱۳۹۹) واژه «نیل» در تعریف ابن‌سینا از لذت را باتوجه به شرح خواجه نصیر از کتاب *اشارات و تنبیهات تحلیل و بررسی* کرده‌اند. شجاعی باغینی و قادری (۱۳۹۹) از طریق مؤلفه‌ها و جایگاه طرح لذت در فلسفه سینوی این مفهوم را بررسی کرده‌اند و بهرامی (۱۳۹۹ ب) رابطه کمال مُدرک و ادراک لذت را از دیدگاه ابن‌سینا تبیین کرده است.

مقایسه دیدگاه ابن‌سینا با دیگر فیلسوفان درباره لذت نیز موضوع برخی پژوهش‌ها بوده است. گنجی‌پور و دیگران (۱۴۰۰) و نیز محمدی منفرد و دیگران (۱۳۹۸) رابطه لذت و سعادت را از دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا مطالعه کرده‌اند و شجاعی باغینی و دیگران (۱۳۹۹) آرای ابن‌سینا و سهروردی درباره لذت را بررسی تطبیقی کرده‌اند. هم‌چنین، ترابی و جوادی (۱۳۹۱) چستی لذت از منظر ابن‌سینا و فخر رازی را بررسی کرده‌اند.

موضوع لذت از دیدگاه دیگر فیلسوفان اسلامی نیز در برخی مقالات موردتوجه قرار گرفته است. خادمی (۱۳۹۲؛ ۱۳۹۳) دیدگاه‌های سهروردی و مسکویه درباره لذت را بررسی کرده است. ابوالحسنی نیارکی و قربانی (۱۳۹۴) ضمن تحلیل مفهوم سعادت به رابطه آن با کمال و لذت از دیدگاه خواجه نصیر طوسی توجه کرده‌اند. الهی خراسانی (۱۳۹۸) لذت خیالی از دیدگاه ملاصدرا را بررسی کرده است. در دسته پژوهش‌های تطبیقی، میری و دیگران (۱۳۹۸) دیدگاه‌های ملاصدرا و توماس، غیبی (۱۳۹۰) دیدگاه‌های ملاصدرا و اپیکور، و ایرجی نیا (۱۳۹۴) دیدگاه‌های ملاصدرا و بتام درباره لذت را مقایسه کرده‌اند.

در پژوهش‌هایی که تا کنون درباره «لذت» از دیدگاه ابن‌سینا صورت گرفته است، لذت از آثار هنری به‌طور خاص مدنظر نبوده است. به‌عبارت‌دیگر، یا از لذت به‌معنایی عام بحث شده و «لذت زیبایی‌شناختی» به‌طور خاص چندان موردتوجه نبوده است، یا زیبایی‌شناسی ابن‌سینا موضوع بحث بوده، اما بحث لذت از آثار هنری یا اساساً طرح نشده یا به‌صورت گذرا فقط به آن اشاره شده است.

۳. تعریف و ویژگی‌های لذت زیبایی‌شناختی

ابن‌سینا در آثار متعددی لذت را تعریف کرده است (بنگرید به ابن‌سینا ۱۳۸۳ ب: ۱۰۲؛ ۱۳۶۳ الف: ۱۱۳؛ ۱۳۶۴ الف: ۵۹۱؛ ۱۳۳۳: ۹۹؛ ۱۳۸۳ الف: ۳۳۷). این تعریف‌ها تفاوت‌هایی نیز با یک‌دیگر دارند، از جمله آن‌که برخی مختصر و برخی مفصل‌اند. اما این تعریف‌ها را

لذت از آثار هنری و نسبت آن با قوای ادراکی از دیدگاه ابن سینا (افرا خاکزاد و دیگران) ۶۹

می‌توان به‌طور کلی در قالب دو تعریف از لذت دسته‌بندی کرد. در این‌جا، ابتدا دو تعریف مطرح‌شده را بررسی و براساس آن ویژگی‌های مشخصه لذت زیبایی‌شناختی را بحث می‌کنیم.

۱. لذت عبارت است از ادراک چیزی که برای مُدرک سازوار و درخور باشد (ابن سینا ۱۳۸۳ ب: ۱۰۲). به عبارت دیگر، لذت عبارت است از ادراک امر ملائم. ابن سینا گاه قیدی توضیحی را نیز به این تعریف می‌افزاید و می‌گوید لذت عبارت است از ادراک امر ملائم از آن حیث که ملائم است (ابن سینا ۱۳۶۴ الف: ۵۹۱)؛

۲. لذت عبارت است از ادراک و نیل به وصول چیزی که نزد مُدرک کمال و خیر به‌نظر می‌رسد، از آن حیث که کمال و خیر است (ابن سینا ۱۳۸۳ الف: ۳۳۷).

از بررسی دو تعریف فوق روشن می‌شود که تعریف دوم دو تفاوت با تعریف نخست دارد:

۱. در تعریف لذت، علاوه بر «ادراک»، «نیل» نیز اضافه می‌شود؛

۲. متعلق لذت، به جای «امر ملائم»، «کمال و خیر» دانسته شده است.

اگرچه این دو تعریف انطباق‌پذیرند، اما به‌نظر می‌رسد که تعریف دوم، که در کتاب *اشارات و تنبیهات* آمده است، به‌طور دقیق‌تری بیان شده است. چنان‌که از دیدگاه خواجه نصیر طوسی نیز چنین برمی‌آید (ابن سینا ۱۳۸۳ الف: ۳۳۹).

براساس این تعریف می‌توان به‌طور خاص برای لذت زیبایی‌شناختی نیز تعریف و ویژگی‌های مشخصی برشمرد. از آن‌جا که آثار هنری اموری محسوس‌اند و از این‌رو متعلق لذت زیبایی‌شناختی از هنرها امری محسوس تلقی می‌شود (Levinson 1996: 3)، به‌نظر می‌رسد که ادراک و نیل در لذت زیبایی‌شناختی ادراک و نیل حسی است، یعنی ادراکی که به امر محسوس زیبایی‌شناختی تعلق می‌گیرد. با استفاده از تعابیر ابن سینا، می‌توان گفت که متعلق ادراک زیبایی‌شناختی همانند متعلقات سایر ادراکات حسی بیرون از مدرک است (ابن سینا ۱۳۸۳ ب: ۱۰۲). با در نظر گرفتن ادراک حسی به‌مثابه لازمه لذت زیبایی‌شناختی، این پرسش به ذهن خطور می‌کند که آیا ابن سینا به‌طور خاص از لذت حسی سخن گفته است یا خیر. پاسخ این پرسش، با توجه به آن‌چه در پی می‌آید، مثبت است.

ابن سینا تصریح می‌کند که برای هر قوه‌ای از قوای نفس چیزی درخور است که با فعل آن قوه موافق باشد و مانعی در مقابل انجام فعل آن قوه نباشد. بر این اساس، برای نمونه

می‌توان گفت که آنچه درخور قوه غضبیه است خشم و آنچه درخور قوه شهویه است مزه است. به همین صورت، آنچه موافق قوای لامسه، بویایی، و بینایی و قوای دیگر است نیز مشخص می‌شود (همان).

بر این اساس، متعلق لذت زیبایی‌شناختی از دیدگاه ابن‌سینا امری است که از ویژگی‌های زیر برخوردار است:

۱. امری است که جوهر حسی شیء یا فعل آن را تکمیل می‌کند (ابن‌سینا ۱۳۲۸: ۱۱۲)؛

۲. قوه حسی را به غرضش می‌رساند (همان: ۱۱۳)؛

۳. قوه ادراک حسی بنابر طبع خود پذیرای آن است (ابن‌سینا ۱۳۸۳ د: ۱۲۶)؛

۴. احساس (ادراک حسی) رجوع به حالت طبیعی و احساس زائل‌شدن امر منافی را

ایجاد می‌کند (ابن‌سینا ۱۳۲۸: ۱۱۳)؛

۵. از حیث ملائمت یا (کمال و خیر) بودنش ادراک می‌شود.

باتوجه به ویژگی‌هایی که برای متعلق لذت زیبایی‌شناختی ذکر شد، به نظر می‌رسد که از دیدگاه ابن‌سینا، درک و دریافت اثر هنری نیز همه‌وقت و برای همگان لذت‌بخش نیست. زیرا گاهی مخاطب اثر هنری را ادراک می‌کند، اما نه از حیث ملائمت اثر با قوه ادراکی خود، بلکه از حیثی دیگر. برای مثال، ممکن است شخصی اثر هنری را از حیث منفعت‌داشتن و سودمندی آن یا از حیث تعلیم‌بخشی آن، و نه از حیث ملائمتش، ادراک کند. در این حالت، احساسی که برای آن شخص ایجاد می‌شود لذت نخواهد بود.

۴. جایگاه معرفتی لذت زیبایی‌شناختی

همان‌گونه که اشاره شد، ابن‌سینا لذت را به «ادراک» امر ملائمت یا آنچه برای مدرک کمال و خیر است تعریف کرده است. بنابراین، فهم ماهیت ادراک برای درک بهتر لذت زیبایی‌شناختی از اهمیت برخوردار است. ابن‌سینا برای لذت‌اند انسان انواعی قائل است و آن‌ها را براساس نوع قوه ادراکی از هم متمایز می‌کند. بر این اساس، بحث لذت مبتنی بر دیدگاه‌های ابن‌سینا در مورد قوای نفس انسان مطرح می‌شود.

ابن‌سینا معتقد است که قوای نفس حیوانی بر دو نوع‌اند: ۱. قوای مدرکه و

۲. قوای محرکه. حیوانات (و نیز انسان‌ها) با قوای مدرکه ادراک می‌کنند و با قوای محرکه

حرکت می‌کنند. قوای مدرکه خودشان بر دو نوع‌اند: ۱. قوای مدرکه ظاهری (شامل پنج قوه

لذت از آثار هنری و نسبت آن با قوای ادراکی از دیدگاه ابن سینا (افرا خاکزاد و دیگران) ۷۱

بینایی، شنوایی، بویایی، چشایی، و لامسه) و ۲. قوای مدرکه باطنی (شامل پنج قوه حس مشترک، خیال، متخیله، و حافظه). قوای محرکه نیز بر دو نوع اند: ۱. قوه نزوعیه (یا شوقیه یا باعثه) و ۲. قوه فاعله (بنگرید به ابن سینا ۱۳۷۵: ۵۴-۷۲). انسان علاوه بر برخورداری از این قوا از قوه ناطقه نیز برخوردار است. این قوه جایگاه برتر و شرافت و لطافت بیش‌تری از قوای دیگر دارد. از این‌روست که به‌تعبیر ابن سینا اگر به هر یک از این قوا قوه‌ای برتر منضم شود، آن قوه فرودین نیز از «بهاء» و «زینت» قوه برتر بهره‌مند می‌شود و «کمال» و «حسن» آن قوه برتر در این قوه نیز سریان می‌یابد. نکته مهم در بحث حاضر این است که از دیدگاه ابن سینا قوای نفس حیوانی انسان صرفاً هنگامی که تحت هدایت قوه ناطقه او قرار بگیرد به درک و لذت عمیق زیبایی‌شناختی از زیبایی‌های محسوس نائل خواهد شد. ابن سینا تصریح می‌کند که گاهی صرفاً از نفس حیوانی انسان افعالی صادر می‌شود و باعث انفعالاتی می‌شود، اما گاهی نفس حیوانی به‌علت مجاورت با قوه ناطقه همان افعال را به‌گونه‌ای شریف‌تر و لطیف‌تر انجام می‌دهد؛ در نتیجه از محسوساتی که از مزاج نیکوتر و ترکیب و نسبتی شایسته‌تر برخوردارند اثر می‌پذیرد، حال آن‌که حیوانات قادر به درک و لذت‌بردن از چنین اموری نیستند. افزون‌براین، قوه متخیله نیز به‌علت مجاورت با ناطقه می‌تواند در امور لطیف و بدیع تصرف کند، به‌گونه‌ای که عمل متخیله با عمل ناطقه صرف نیز مشابهت پیدا می‌کند و مورد موافقت اهل جمال و کمال و اعتدال قرار می‌گیرد (ابن سینا ۱۳۵۸: ۳۸۴-۳۸۵).

از دیدگاه ابن سینا، آن چیزی که هر قوه را به غایت خاص آن قوه می‌رساند امر لذت‌بخش برای آن قوه است. بر این اساس، او برای نمونه تصریح می‌کند که برای قوه چشایی شیرینی لذت‌بخش است و برای قوه شنوایی اصوات زیبا و لطیفی که از توازن و اعتدال مناسب و شایسته برخوردارند (ابن سینا ۱۳۲۸: ۱۱۲). به‌عبارت‌دیگر، غرض هر قوه‌ای به‌انجام‌رسیدن فعل خاص آن قوه است که بنابر جوهر خاص خویش باید آن را انجام دهد. برای مثال، غرض قوه بینایی تماشای تصاویر و رنگ‌هاست و هر چه این تصاویر و رنگ‌ها در کمال تناسب و اعتدال و زیبایی باشد، غرض قوه بینایی به‌طور کامل‌تری محقق می‌شود. در نتیجه، امور ملائم همان کمال جوهر و افعال آن‌اند. براساس آنچه گفته شد، امر ملائم و لذت‌بخش متناسب با هر قوه‌ای متفاوت است. از این‌روست که او از امر ملائم و لذت‌بخش غضبی، شهوی، تخیلی، فکری، و ... سخن می‌گوید (همان).

بحث از لذت علاوه بر قوای مدرکه در مورد قوای محرکه نیز مطرح می‌شود. چنان‌که گفته شد، قوای محرکه شامل قوای نزوعیه و فاعله‌اند. قوه نزوعیه (یا شوقیه یا باعثه) شوق به خواستن امری مطلوب یا دورشدن از امری غیرمطلوب را ایجاد می‌کند. این قوه خود بر دو نوع است: ۱. قوه شهویه که باعث نزدیکی به اشیایی می‌شود که نفع یا لزوم آن‌ها برای طلب لذت تصور شده است و ۲. قوه غضبیه که باعث دوری از اشیایی است که ضرر آن‌ها تصور شده است و غایت آن غلبه و چیرگی است. بر این اساس، به‌گونه‌ای که ذکر شد، قوه شهویه برای طلب لذت‌های محسوس و از جمله لذت زیبایی‌شناختی از اهمیت برخوردار است.

۵. ویژگی‌های متعلق لذت زیبایی‌شناختی

از بررسی‌های پیشین مشخص شد که بنابر تعریف لذت، متعلق لذت امری ملائم و سازوار است که غایت و کمال مدرک دانسته می‌شود و از حیث ملائمتش مطلوب واقع می‌شود. برای بررسی بیشتر ویژگی‌های متعلق لذت زیبایی‌شناختی، لازم است به نسبت میان لذت و زیبایی توجه شود. ابن‌سینا «وحدت» را عاملی می‌داند که زیبایی موجود را شکل می‌دهد. به تعبیردیگر، او وحدت را مساوق زیبایی می‌داند و معتقد است هرچه چیزی از وحدت کامل‌تری برخوردار باشد، از زیبایی بیشتری نیز برخوردار است. از این‌روست که نتیجه می‌گیرد که واجب‌الوجود، به این دلیل که واحد مطلق است و از همه جهات وحدت دارد، از زیبایی محض برخوردار است. وحدت مطلق الهی مبدأ هرگونه اعتدالی نیز است (ابن‌سینا ۱۳۶۴ الف: ۵۹۰)، چراکه هرچه چیزی از اعتدال و تناسب بیشتری برخوردار باشد، به وحدت نزدیک‌تر می‌شود. از این‌جاست که لذت با زیبایی و مشخصه‌های زیبایی، یعنی تألیف، تناسب و نظم ارتباط پیدا می‌کند. بر این اساس، هرچه قدر که امری جسمانی، مثلاً اثری هنری، از این ویژگی‌ها به‌نحو کامل‌تری برخوردار باشد، زیباتر است و هرچه اثری زیباتر باشد، بیش‌تر باعث لذت‌بخشی می‌شود. البته عوامل دیگری نیز در میزان لذت‌بخشی تأثیر دارند. هم‌چنین اسباب لذت‌بخشی نیز متعددند. با این حال، ابن‌سینا معتقد است همه اسباب لذت‌بخشی در این ویژگی مشترک‌اند که هرچه قوه مربوط به آن‌ها از توان و قدرت بیشتری برخوردار شوند، استعداد کسب آن‌ها بیش‌تر می‌شود (ابن‌سینا ۱۳۶۳ ب: ۲۳۴).

قوه خیال در ایجاد لذت زیبایی‌شناختی اهمیت فراوانی دارد. ابن‌سینا تأکید می‌کند که خیال، از حیث رغبت‌داشتن یا نداشتن به امور، بر محاکات مبتنی است، نه بر حقایق.

لذت از آثار هنری و نسبت آن با قوای ادراکی از دیدگاه ابن سینا (افرا خاکزاد و دیگران) ۷۳

ابن سینا دو مثال در این زمینه ذکر می‌کند: اگر برای شخصی عسل هم‌چون ماده‌ای تلخ و قی‌آور محاکات شود، عسل برای او ناخوشایند خواهد شد، و نیز اگر دیگر خوراکی‌های دل‌پذیر و خوش‌مزه به گونه‌ای تصویر شوند که رنگ و شکل آن‌ها همانند رنگ یا شکل اجسام ناخوشایند باشند، ناخوشایند واقع می‌شوند، با آن‌که چنین امری تصدیق نمی‌شود (همان: ۲۴۱).

از آن‌چه گفته شد آشکار است که افراد مختلف به‌علت توانایی‌های مختلف استعداد‌های متفاوتی در کسب لذت زیبایی‌شناختی دارند. ابن سینا تصریح می‌کند که برخی امور از نظر روانی برای برخی افراد لذت‌بخش است، حال آن‌که همان امور برای برخی حزن‌آور است (ابن سینا ۱۳۸۴: ج ۱، ۲۱۰). افزون‌براین، از دیدگاه ابن سینا گاهی امری لذت‌بخش است، اما نه تنها موجب لذت نمی‌شود، بلکه برای مدرک ناخوشایند قلمداد می‌شود، چنان‌که بعضی از بیماران خوردنی‌های خوب و شیرین را ناخوشایند قلمداد می‌کنند. این نکته اشکالی بر تعریف ابن سینا از لذت وارد نمی‌کند، زیرا در چنین حالی خیر تحقق ندارد، چراکه حواس آن شخص این خیر را از حیث خیریتش مورد توجه قرار نداده است. به تعبیر خواجه، حصول کمال و خیر در قیاس با شخص لذت‌برنده شرط لذت است و در این‌جا این شرط حاصل نیست (ابن سینا ۱۳۸۳ الف: ۳۴۲-۳۴۳).

۶. لذت زیبایی‌شناختی از آثار هنری

تا این‌جا مشاهده شد که مباحث ابن سینا درباره لذت به‌نحو کلی و نیز لذت محسوس به‌طور خاص می‌تواند در مورد لذت زیبایی‌شناختی از آثار هنری نیز مصداق داشته باشد. اما افزون‌براین برخی سخنان ابن سینا به‌طور اخص درباره لذت زیبایی‌شناختی از آثار هنری است. در این‌میان، ابن سینا به تصریح در مورد لذت از شعر، موسیقی، و نقاشی سخن گفته است. در ادامه، لذت از هر یک از این هنرها را بررسی خواهیم کرد، اما در ابتدا توجه به این نکته لازم است که ابن سینا در مواضع مختلفی به برتری دو قوه بینایی و شنوایی بر سایر قوای حسی ظاهری حکم می‌کند و از لذت‌های خاص این دو قوه، که لذایذی هنری قلمداد می‌شوند، سخن می‌گوید. او تصریح می‌کند که هر قوه‌ای از قوای نفس لذتی مختص به خود دارد. او به لذت‌های مختص به دو قوه بینایی و شنوایی اشاره می‌کند: لذت قوه بینایی که «آن است که صورت‌های متناسب نیکو ادراک کند» و لذت شنوایی که «در الحان منتظم است» (ابن سینا ۱۳۸۳ ج: ۷۹).

ابن سینا در نجات تصریح می‌کند که گاهی خروج از قوه به فعل در برخی از کمالات چنان است که دانسته می‌شود که آن کمال وجود دارد و لذت‌بخش است. اما چون کیفیت آن لذت تصور نمی‌شود، لذت آن نیز حاصل نمی‌شود. به عبارت دیگر، تاوقتی که آن کمال حاصل نشود، لذت حاصل نمی‌شود و بنابراین فرد به سوی آن کشیده نمی‌شود. برای مثال، شخص عین می‌داند که مناکحت لذت‌بخش است، اما تمایلی به آن ندارد، چون تصویری از آن لذت ندارد (ابن سینا ۱۳۶۴ الف: ۶۸۳).

مثال دیگری که ابن سینا مطرح می‌کند حالت شخص نابینا در مقابل تصویری زیبا و حالت شخص ناشنوا در برابر آهنگ‌های موزون است. او می‌افزاید که از این نکات لازم می‌آید که انسان عاقل دچار این توهم نشود که همه لذت‌ها از نوع لذایذ خران است و به بطن و فرج مربوط می‌شود (همان: ۶۸۴).

ابن سینا حالت ما انسان‌ها را نسبت به لذت ادراک مبادی اولیه و زیبایی الهی در این دنیا هم‌چون حالت فردی می‌داند که اصلاً نمی‌تواند بشنود و فقط می‌تواند لذت آهنگ‌های موسیقایی را تخیل کند و یقین دارد که موسیقی امری لذت‌بخش است (همان). ابن سینا هم‌چنین از برتری قوه بینایی بر قوه بویایی سخن می‌گوید: «آن چیزی که به امر بزرگ‌تر اختصاص دارد برتر است. بنابراین، مثلاً صحت بینایی از صحت بویایی برتر است، زیرا بینایی بر بویایی برتری دارد» (ابن سینا ۱۳۳۳: ۷۹).

ابن سینا در رساله فن شعر لذت از دو امر را سبب اصلی پیدایش شعر معرفی می‌کند. این امور عبارت‌اند از محاکات و ترکیب هماهنگ. او می‌گوید که سبب زایش شعر در قوای انسان دو چیز است: لذت‌جستن از محاکات و به‌کاربردنش از کودکی که با همین ویژگی انسان (حیوان ناطق) از حیوانات متمایز می‌شود، زیرا انسان از حیوانات توانایی بیشتری در محاکات دارد، چراکه برخی حیوانات اصلاً محاکات نمی‌کنند و برخی دیگر محاکات ساده‌ای انجام می‌دهند، چه محاکات با نعمات مثل طوطی و چه محاکات با شمایل مثل میمون. او می‌افزاید که محاکات نزد آدمیان فایده هم دارد، چراکه از طریق محاکات می‌توان آموزش داد و آموزش امری ثمربخش و مفید است. علاوه‌براین، اگر محاکات با عبارت همراه شود، معنا را بهتر به ذهن منتقل می‌کند، چراکه نفس انسان از محاکات انبساط و گشودگی می‌یابد و لذت می‌برد (ابن سینا ۱۳۴۵: ۳۷).

از این سخنان ابن سینا به نظر می‌رسد که او در این جا برای محاکات شعری دو نوع تأثیر برشمرده است: نخست، این سخنان می‌توانند سبب لذت زیبایی‌شناختی شوند؛ و دوم، این

سخنان می‌توانند مفید واقع شوند و تأثیر تعلیمی داشته باشند. باین‌حال، او تأکید می‌کند که تأثیر تعلیمی محاکات شعری نیز به تأثیر زیبایی‌شناختی آن وابسته است و می‌گوید انسان‌ها بنابر طبع خود تألیف متفق (ترکیب هماهنگ) و الحان (آهنگ‌ها) را دوست می‌دارند. افزون‌براین، اوزانی هم مناسب با آهنگ‌ها ایجاد شد و در نتیجه نفوس آدمیان به آن‌ها تمایل پیدا کرد و آن‌ها شعر سرودند (همان: ۳۸). در این‌جا، ابن سینا با عبارت «حب» از این لذت زیبایی‌شناختی یاد کرده است. او این لذت را مبتنی بر طبع انسان‌ها می‌داند و چنان‌که پیداست، علاوه بر لذت از شعر به لذت از موسیقی نیز اشاره دارد. محاکات می‌تواند سبب انبساط خاطر و لذت زیبایی‌شناختی شوند. ابن سینا در بخش‌های دیگری از فن شعر به همین موضوع اشاره کرده و آن را بسط داده است.

ابن سینا نقاشی را مانند شعر می‌داند و می‌گوید شاعر همانند نقاش (مصور) است، زیرا هردوی آنان محاکات می‌کنند (همان: ۷۱) و چنان‌که اشاره شد، او محاکات در آثار هنری را امری لذت‌بخش می‌داند. بر همین اساس، ابن سینا تصریح می‌کند که تصاویر نقاشی (صور المنقوشه) سبب «فرح»، «سرور»، و «لذت» می‌شوند (همان: ۳۷-۳۸). ابن سینا برای توضیح سخن خود حیوانی زشت را مثال می‌زند که اگر آن حیوان را از نزدیک ببینیم ممکن است از آن خوشمان نیاید و روی برگردانیم، اما اگر نقاشی ماهرانه‌ای از آن حیوان را تماشا کنیم، برایمان بسیار مفرح و لذت‌بخش خواهد بود. دلیل این امر این است که ما از کشف محاکاتی بودن اثر لذت می‌بریم. او در جایی دیگر نیز تأکید می‌کند که «محاکات فرح‌بخش است» و این مثال را ذکر می‌کند که حتی اگر به بت پرستی که هر روز بتی را عبادت می‌کند و آن بت بسیار هنری است، یعنی در نهایت هماهنگی است، نقاشی از آن بت نشان دهیم، بیش‌تر از دیدن خود بت لذت می‌برد (ربیع ۱۳۹۷: ۱۸۸). هم‌چنین ابن سینا می‌افزاید که علاوه بر این عامل، عاملی دیگر نیز سبب لذت ما از نقاشی می‌شود و آن خود نقاشی از لحاظ کیفیت و وضع و موارد مشابه آن است (ابن سینا ۱۳۴۵: ۳۸). به‌نظر می‌رسد منظور از موارد مشابه، مواردی هم‌چون ترکیب‌بندی و استفاده مناسب از رنگ و نور باشد.

لذت‌بخشی نقاشی از حیث دیگری نیز مورد توجه ابن سیناست. چنان‌که گفته شد، هریک از قوا لذت خاص خود را دارند و طبیعتاً تماشای نقاشی باعث لذت قوه بینایی می‌شود. او می‌گوید: لذت قوه بینایی در آن است که صورت‌های متناسب نیکو ادراک کند (ابن سینا ۱۳۸۳ ج: ۷۹). از سوی دیگر، چنان‌که اشاره کردیم، ابن سینا تصریح می‌کند که هرچه قوه‌ای از توان ادراکی بالاتری برخوردار باشد، لذت بیش‌تری خواهد برد. درمقام

مقایسه میان قوای حسی ظاهری، ابن سینا قوه بینایی را برتر از قوای دیگر می‌داند (ابن سینا ۱۳۳۳: ۷۹). لذت خاص قوه بینایی، یعنی تماشای تصویر (با فرض ثابت بودن دیگر شرایط لذت)، برتر از لذت خاص دیگر قواست.

نکته دیگری که در مورد لذت زیبایی‌شناختی از تصویر در آثار ابن سینا درخور توجه است این است که منشأ تصویر یا همان امر مورد محاکات ممکن است در خارج بالفعل موجود نباشد. به عبارت دیگر، گاهی ما تصویری از شیئی را می‌بینیم که در خارج موجود است و گاهی تصویری را می‌بینیم که منشأ آن در خارج وجود ندارد یا دست کم به همان شکل موجود نیست. ابن سینا معتقد است آنچه موجب لذت زیبایی‌شناختی ما می‌شود تصویری است که در ذهن ما حک شده است. به همین دلیل است که ما می‌توانیم حتی از تصاویری که در خواب می‌بینیم هم لذت ببریم. او تصریح می‌کند که برخی تصاویر از باطن نفس و برخی تصاویر از خارج نفس در نفس مرتسم می‌شوند. اما به هر صورت، هر صورتی که در نفس ما مرتسم می‌شود می‌تواند در نفس اثرگذار باشد. بر این اساس، صورت‌های خیالی لزوماً از صورت حسی ضعیف‌تر و نارس‌تر نیستند و چه بسا تأثیر بیش‌تری نیز داشته باشند (ابن سینا ۱۳۶۴ الف: ۶۹۷). بر این اساس، در مورد لذت زیبایی‌شناختی از نقاشی‌هایی که واقع‌گرایانه نیستند نیز می‌توان سخن گفت. این نقاشی‌ها تصویری را پیش چشم ما می‌آورند که ممکن است منشأ انتزاع خارجی داشته باشند یا نداشته باشند، اما به هر صورت می‌توانند در نفس ما اثرگذار باشند و موجب لذت زیبایی‌شناختی شوند. خلاصه این که از دیدگاه ابن سینا آنچه مورد لذت زیبایی‌شناختی قوای حسی می‌شود در قوه خیال تمثل می‌یابد. حال اگر تصویری در قوه خیال منطبق شود و پس از آن عامل خارجی از بین برود یا این که اساساً امر خارجی‌ای در میان نباشد، باز همان تصویر خیالی است که عامل لذت زیبایی‌شناختی می‌شود. ابن سینا برای مثال اشاره می‌کند که شیرینی کمال قوه چشایی است و قوه چشایی با دریافت شیرینی لذت می‌برد. اما اگر این شیرینی حتی بدون منشأ خارجی برای قوه چشایی حاصل شود، باز این لذت پابرجا خواهد بود (ابن سینا ۱۳۶۴ الف: ۳۴۵).

در مورد لذت زیبایی‌شناختی از موسیقی و نقاشی باید به این نکته توجه داشت که از دیدگاه ابن سینا شنوایی و بینایی لذت‌هایی را به نفس می‌دهند که صرفاً بنابر طبع نیستند، بلکه عقلی هم هستند، چراکه به معانی غیر محسوس دلالت دارند (همان: ۱۱۰). دلیل این امر در مورد موسیقی این است که قوه شنوایی در هر لحظه صرفاً یک نغمه را می‌شنود و

صدا در لحظه‌ای دیگر قابل شنیدن نخواهد بود، اما انسان این توانایی را دارد که یک آهنگ را به‌طور کامل در ذهن بیاورد و از آن یعنی از توالی نغمات لذت ببرد. نظام موسیقی میان اصوات که به‌تعبیر ابن سینا از بزرگ‌ترین لذت‌های نفسانی محسوب می‌شود صرفاً از طریق ادراک حسی و قوه‌شنوایی قابل درک نیست، بلکه این امر به‌مدد قوه‌خیال و فراتر از آن به‌سبب وجود قوه‌ناطقه صورت می‌گیرد. قوه‌عقل انسان است که می‌تواند هماهنگی و نظم میان اصوات مختلف را چه به‌لحاظ وزنی و چه به‌لحاظ نغمات دریابد. از این رو، ابن سینا نیز تصریح می‌کند که نفس انسان از ایجاد تألیف و هماهنگی میان اصوات و نیز برقرارکردن نظم میان ریتم‌هایی که اصوات را به‌خیال می‌آورند یا بنا بر طبع به آن نزدیک‌اند عشق فراوانی می‌ورزد. طلوع هر نغمه‌ای پس از زوال نغمه قبلی لذتی بسیار را برای نفس ایجاد می‌کند، زیرا نسبتی «معقول» با نغمه اول در کار است (ابن سینا ۱۳۶۴ ب: ۸).

لذت زیبایی‌شناختی موسیقی گاهی به‌دلیل تصویرسازی ذهنی نیز صورت می‌گیرد. به‌عبارت‌دیگر، گاهی اصوات موسیقی محاکات شمایی انجام می‌دهند. به‌تعبیر ابن سینا، اگر نغمه از شمایی حکایت کند، نفس انسان این‌گونه توهم می‌کند که از آن کیفیت یا توابع لازم آن برخوردار شده است. به همین دلیل لذت بسیاری برای نفس انسان حاصل می‌شود (ربیعی ۱۳۹۷: ۱۸۸).

ابن سینا در *جوامع موسیقی شفاء* درباره لذت از موسیقی بحث کرده است. او معتقد است که لذت‌بخشی صوت با لذت‌بخشی دیگر محسوسات تمایز دارد. از دیدگاه ابن سینا، صوت از آن حیث که صوت است با دیگر انواع محسوسات تفاوتی اساسی دارد؛ زیرا دیگر محسوسات بر دو نوع‌اند: نوعی که به حواس لذت می‌بخشد و نوعی که برای حواس ناخوشایند است، حال آن‌که صوت چنین نیست و این‌حالات و شیرینی خاصی برای صوت به‌هم‌راه دارد. البته افراط در صوت ناخوشایند است و مثلاً صدایی که بسیار بلند باشد می‌تواند گوش‌خراش و آزاردهنده باشد؛ اما اگر افراطی در کار نباشد، صوت به‌خودی‌خود نه لذت‌بخش است و نه آزاردهنده، حال آن‌که دیگر محسوسات چنین نیستند، مثلاً برخی از انواع بو ناخوشایندند و برخی از انواع آن لذت‌بخش. بوهایی که ناخوشایندند چه ضعیف باشند و چه افراطی و قوی در هر صورت آن بوها برای ما ناخوشایندند (ابن سینا ۱۳۶۴ ب: ۴)، اما بوهای خوش هم اگر افراطی و بیش‌از اندازه باشند ناخوشایندند. مثلاً بوی تند مشک یا شعاع آفتاب که ممکن است بر حواس چیره شوند و آن‌ها را آزار دهند، با آن‌که حواس بویایی و بینایی از میزان معمول آن‌ها احساس آرامش و لذت می‌کند.

برخلاف این گونه امور حسی، در جنس صوت، نمی‌توان نوعی را یافت که از آن حیث که صوت است، سبب لذت یا سبب ناخوشایندی شود. اگر صوتی ناخوشایند باشد، از حیث صوت‌بودنش نیست، بلکه مثلاً از حیث آن است که صوت به‌ظن و گمان شنونده مقارن با حرکتی صدمه‌زننده یا آزاردهنده شده است. چنان‌که گفته شد، تنها حالتی که صوت از حیث شنیدن ممکن است آزاردهنده باشد، به‌سبب افراط در آن است و این حالت مدخلیتی نیز در نوع صوت ندارد (همان: ۵)

اما صوت از جنبه‌های دیگری سبب لذت یا ناخوشایندی نفس می‌شود. این جنبه‌ها عبارت‌اند از: ۱. حیث محاکاتی؛ ۲. حیث تألیف و هماهنگی. از دیدگاه ابن‌سینا، موسیقی از این دو حیث به قوای خیال و ناطقه انسان مربوط می‌شود، نه به حواس و قوه شنوایی او (همان).

۷. بحث و نتیجه‌گیری

با بررسی مفهوم لذت و ویژگی‌های آن از دیدگاه ابن‌سینا مشخص شد که بحث قوای نفس برای فهم لذت زیبایی‌شناختی اهمیت زیادی دارد. از آن‌جاکه حواس ظاهری و باطنی موجودات را نزد عقل انسان حاضر می‌کند و عقل زیبایی موجودات را تشخیص می‌دهد، ادراک زیبایی همه سطوح قوای شناختی انسان را در بر می‌گیرد. هم‌چنین، از آن‌جاکه لذت زیبایی‌شناختی در پی ادراک زیبایی حاصل می‌آید، ادراک زیبایی حداقل به همان اندازه که سطوح ادراکی را درگیر می‌کند سطوح مختلفی از لذت را نیز پدید می‌آورد. با این حال، هریک از این لذت‌ها یا مجموع آن‌ها لزوماً خوشایندی خاص زیبایی نیستند، زیرا این امکان وجود دارد که یکی از آن‌ها بالذات معلول زیبایی باشد و مابقی صرفاً بالعرض معلول آن باشند. بنابراین، به‌سادگی نمی‌توان لذت زیبایی‌شناختی را با یکی یا همه خوشایندی‌هایی که از ادراک زیبایی حاصل می‌شود یکی دانست.

بر این اساس، هریک از قوای حسی ظاهری و باطنی و در درجه بالاتر قوه ناطقه لذت زیبایی‌شناختی خاص خود را دارند. قوای حسی ظاهری، یعنی بینایی، شنوایی، بویایی، چشایی، و لامسه هریک محدودیت‌هایی دارند، به این صورت که تنها می‌توانند از آنچه توسط خودشان قابل ادراک است لذت ببرند. چنان‌که مثلاً قوه بینایی فقط از دیدنی‌ها می‌تواند لذت ببرد و قوه شنوایی تنها می‌تواند از شنیدنی‌ها لذت ببرد؛ اما محدوده لذت قوای باطنی بسیار بیش‌تر از لذت‌های حواس ظاهری است. از آن‌جاکه تمام صورت‌های

حسی که توسط قوای ادراکی ظاهری ادراک شده‌اند در قوه حس مشترک جمع می‌شود و با یک‌دیگر پیوند می‌خورد، برای قوای باطنی امکان لذت بیش‌تری فراهم می‌شود. از این‌روست که قوه متخیله از ادراک صور محفوظ در قوه خیال لذت می‌برد. برای نمونه، قوه خیال خود با حفظ و ذخیره‌کردن صورت‌های محسوس مسموع (شنیداری) از نت‌های موسیقایی این امکان را ایجاد می‌کند که لذت مخاطب صرفاً محدود به تکنت‌ها و جنس صدا نباشد، بلکه بتواند توالی نت‌های موسیقایی را دریابد و از آن‌ها لذت ببرد. در نهایت، قوه ناطقه است که می‌تواند لذت زیبایی را به معنای دقیق کلمه درک کند. چراکه از دیدگاه ابن‌سینا زیبایی در ویژگی‌هایی هم‌چون تناسب، تألیف، و تقارن نهفته است و اگرچه مخاطب ابتدا از طریق ادراک حسی داده‌هایی را از شیء محسوس ادراک می‌کند، اما ادراک ویژگی‌هایی هم‌چون تناسب مختص عقل است. بر این اساس، لذت زیبایی‌شناختی در برترین درجه خود منوط به ادراک عقلی است.

محاکات امری لذت‌بخش است، خصوصاً برای انسان. حال اگر نغمه‌ای بتواند شمایی را محاکات کند، نفس انسان چنین تصور می‌کند که از آن شمایل بهره‌مند و از توابع آن برخوردار شده است. بر این اساس، تألیف صوتی یعنی اثر موسیقایی به این دلایل بسیار لذت‌بخش است که به‌طور خلاصه عبارت‌اند از:

۱. نظمی که میان اصوات است و قوه ناطقه آن را ادراک می‌کند، چنان‌که گویی خاصیتی غیرحسی در آن‌هاست؛

۲. به این دلیل که موسیقی می‌تواند محاکات شمایی انجام دهد؛

۳. به این دلیل که تألیف صوتی ویژگی‌هایی دارد که مختص آن است و در دیگر تألیفات و ترکیبات حسی وجود ندارد. این ویژگی از این قرار است که در تألیف موسیقایی میان دو نغمه، وقتی نغمه اول ایجاد می‌شود، نفس از آن شادمان می‌شود، چراکه نفس از رسیدن به چیزهایی که دوست می‌دارد شادمان می‌شود. پس از آن، صوت اول از بین می‌رود و فاصله‌ای ایجاد می‌شود. در نتیجه، نفس به دنبال پرکردن این شکستگی و ماندگی است، طلوع نغمه دوم چنان لذتی را به‌همراه دارد که گویی نغمه اول است، زیرا نسبت معقولی با نغمه اول دارد.

از دیدگاه ابن‌سینا، هر کمالی برای مدرک آن کمال خیر است. برای مثال، خیر قوه چشایی این است که بتواند شیرینی را ادراک کند یا کمال چشایی چشیدن شیرینی است.

شیء لذت بخش، مثلاً غذای شیرین، سبب می شود که کمال قوه مربوط به آن (مثلاً شیرینی که کمال قوه چشایی است) برای ما حاصل شود و ضمناً هیچ تردیدی نیست که کمالات و ادراکات قوا متفاوت است. برای مثال، کمال قوه شهویه این است که اندام چشایی با دریافت شیرینی از ماده شیرین دارای کیفیت شیرینی شود، اما نکته قابل توجهی که ابن سینا در این جا مطرح می کند این است که اگر این شیرینی حتی بدون سبب خارجی برای قوه چشایی حاصل شود، باز این لذت پابرجا خواهد بود. به عبارت دیگر، حتی اگر مثلاً در خواب تصویری از خوراکی شیرینی در ذهن ایجاد شود، این امکان وجود دارد که احساس درک شیرینی حاصل شود و از آن لذت ببریم. آنچه سبب لذت می شود تمثیل صوری امر لذت بخش است که چه در خواب و چه در بیداری می تواند سبب لذت شود. ابن سینا در ادامه در مورد کمال قوه غضبیه و کمال قوه وهم و دیگر قوا نیز سخن می گوید. لذت قوه وهمیه به چیزی است که از شیء لذت بخش به یاد می آوریم. وقتی چیزی را که قبلاً از آن لذت حسی برده ایم در خیال ذخیره کرده باشیم و سپس آن را به یاد آوریم از این یادآوری لذت می ببریم.

بنابر دیدگاه ابن سینا، صورت های خیالی از صورت های حسی ضعیف تر نیستند، بلکه از لحاظ اثرگذاری و صفا و روشنی از آنها برترند، چنان که این امر را در مورد خواب نیز می بینیم. صورت هایی که در خواب دیده می شوند چه بسا از صورت های محسوسی که در بیداری می بینیم برترند. چه صورت هایی که در خواب می بینیم و چه صورت هایی که در بیداری می بینیم در نفس ما مرتسم می شود. تفاوتشان در این است که یکی از باطن و یکی از خارج در نفس مرتسم شده است. وقتی صورتی در نفس ما نقش بندد، مشاهده تحقق می پذیرد. در واقع، تنها چیزی که سبب لذت انسان است همین صورت هایی است که در نفس مرتسم می شوند، نه موجودات خارجی. بنابراین، هر صورتی که در نفس ما مرتسم شود اثر خود را خواهد گذاشت. اگر چه از سببی خارجی پدید نیامده باشد، چرا که سبب ذاتی همین صورت مرتسم است و آن امر خارجی بالعرض سبب است و به عبارت دیگر، سبب این سبب است.

از دیدگاه ابن سینا، لذت غیر عقلی عبارت است از لذتی که به آن شوق ایجاد می شود و بدون فکر و تأمل است و با طبیعت و حس مناسبت دارد، اما شنوایی و بینایی لذاتی را به نفس می دهند که صرفاً بنابر طبع نیستند، بلکه عقلی اند، از آن لحاظ که به معانی غیر محسوس دلالت می کنند؛ مثلاً وقتی کسی اثر هنری زیبایی (صنعاً جمیلاً) را می بیند،

لذت از آثار هنری و نسبت آن با قوای ادراکی از دیدگاه ابن سینا (افرا خاکزاد و دیگران) ۸۱

به سمت آن کشیده می‌شود و تمایل به تشبیه آن پیدا می‌کند، یا وقتی در مورد آن در کتابی می‌خواند. تخیل نیز نوعی از لذت را به هم‌راه دارد، چراکه تخیل هم‌چون حسی ضعیف است، چنان‌که انگار اثری از حس دارد و از طریق یادآوری (تذکیر) یا ایجاد آرزو و امید (تأمیل) لذت می‌بخشد. ابن سینا معتقد است که هر امری که دوست می‌داریم، حتی امور جسمانی، می‌تواند لذت‌بخش باشد. لذت‌بخش بودن امری که دوست می‌داریم به دلیل تخیل خیری است که از آن به ما می‌رسد. در همین زمینه، ابن سینا تبیینی از لذت زیبایی‌شناختی خاص موسیقی نیز ارائه کرده که نشان‌دهنده جایگاه برتر ادراک عقلی در لذت زیبایی‌شناختی از موسیقی است.

کتاب‌نامه

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۲۸)، *اضحویة فی امر المعاد، ضبطها و حقها سلیمان دنیا، مصر: دارالفکر العربی.*
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۳۳)، *الخطابة من کتاب الشفاء، تصدیر و مراجعه ابراهیم مدکور، قاهره: المطبعة الامیریة.*
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۳۹)، *الالهیات من کتاب الشفاء، راجع و قدمه ابراهیم مدکور، قاهره: هیئة العامة لشئون المطابع الامیریة.*
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۴۵)، *فن الشعر من کتاب الشفاء، حقه و قدم له عبدالرحمن بدوی، قاهره: الدار المصریة للتألیف و الترجمة.*
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۵۲)، *معراج‌نامه، رشت: عروه الوثقی.*
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۵۸)، *العشق در رسائل ابن سینا، قم: بیدار.*
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۳ الف)، *المبدأ و المعاد، به اهتمام عبدالله نورانی، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل با همکاری دانشگاه تهران.*
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۳ ب)، *رسالة فی الأدویة القلیبیة فی من مؤلفات ابن سینا الطیبیة، درسه و التحقیق محمد زهیر البایا، دمشق: معهد التراث العربی.*
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۴ الف)، *النجاة من الغرق فی بحر الضلالات، با ویرایش و دیباچه محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: دانشگاه تهران.*
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۴ ب)، *موسیقی من کتاب الشفاء، تحقیق زکریا یوسف، تصدیر، و مراجعه احمد فؤاد الاهوانی و محمود احمد الحفنی، قم: نشر وزارة التریبة و التعلیم.*

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵)، *النفس من کتاب الشفاء*، تحقیق حسن حسن زاده آملی، قم: مکتبه الأعلام الاسلامی.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۳ الف)، *الاشارات و التنبيهات*، ج ۳، قم: نشر البلاغه.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۳ ب)، *الهیات دانش نامه علایی*، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۳ ج)، *رساله نفس*، تصحیح محمد معین، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۳ د)، *طبیعیات دانش نامه علایی*، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۴)، *القانون فی الطب*، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.

ابوالحسنی نیارکی، فرشته و هاشم قربانی (۱۳۹۴)، «تحلیلی جامع از مفهوم سعادت نزد طوسی و رابطه آن با کمال و لذت»، *متافیزیک*، س ۷، ش ۲۰.

الهی خراسانی، نفیسه، سیدمرتضی حسینی شاهرودی، و عباس جوارشکیان (۱۳۹۸)، «تیین لذت خیالی از دیدگاه صدرالمتهلین»، *فلسفه و کلام اسلامی*، س ۵۲، ش ۱.

بهرامی، مهدی (۱۳۹۹ الف)، «تیین مفهوم زیبایی در اندیشه ابن سینا با تکیه بر لذت شناسی»، *حکمت سینوی*، س ۲۴، ش ۶۴.

بهرامی، مهدی (۱۳۹۹ ب)، «تحلیل رابطه کمال مدرک و ادراک لذت در نظر ابن سینا»، *پژوهش های هستی شناسی*، س ۹، ش ۱۷.

بهرامی، مهدی، نصرالله حکمت، و سیدرضی موسوی گیلانی (۱۳۹۹)، «تحلیل و نقد شرح خواجه نصیرالدین طوسی بر واژه "تیل" درباره لذت در کتاب *اشارات و تنبيهات* ابن سینا»، *شناخت*، س ۱۳، ش ۱.

خادمی، عین الله (۱۳۸۹)، «جستاری درباره چیستی لذت از منظر ابن سینا»، *فلسفه و کلام اسلامی*، س ۴۳، ش ۱.

خادمی، عین الله (۱۳۹۲)، «چیستی و انواع لذت از منظر سهروردی»، *پژوهش های فلسفی - کلامی*، س ۱۴، ش ۳ و ۴.

خادمی، عین الله (۱۳۹۳)، «چیستی لذت از منظر مسکویه»، *شناخت*، س ۷، ش ۲.

خادمی، عین الله و مرتضی حامدی (۱۳۹۰)، «لذت و الم اخروی در فلسفه سینوی»، *آینه معرفت*، ش ۲۸.

ربیعی، هادی و میترا غفاری (۱۳۹۷)، «محاکات در نقاشی از دیدگاه ابن سینا»، *حکمت معاصر*، س ۹، ش ۱.

سلیمانی، فاطمه (۱۳۸۹)، «لذت و الم از دیدگاه ابن سینا»، *حکمت سینوی (مشکوة النور)*، س ۱۴، ش ۴۴.

لذت از آثار هنری و نسبت آن با قوای ادراکی از دیدگاه ابن سینا (افرا خاکزاد و دیگران) ۸۳

شجاعی باغینی، حوریه، عین‌الله خادمی، و عبدالله صلواتی (۱۳۹۹)، «بررسی تطبیقی آرای شیخ‌الرئیس و شیخ اشراق درباره چستی لذت»، حکمت سینوی (مشکوٰۃ النور)، س ۲۴، ش ۶۳.

شجاعی باغینی، حوریه و عین‌الله خادمی (۱۳۹۹)، «بررسی چستی لذت از طریق مؤلفه‌ها و جایگاه طرح آن در فلسفه سینوی»، حکمت و فلسفه، س ۱۶، ش ۴.

عمرانیان، سیده‌نرجس (۱۳۹۸)، لذت و معنای زندگی: بررسی تطبیقی دیدگاه ارسطو، ابن سینا، بنیام، تهران: مولی.

عمرانیان، سیده‌نرجس و امیرعباس علی‌زمانی (۱۳۹۶)، «لذت و معنای زندگی از نگاه ابن‌سینا»، حکمت سینوی، س ۲۱، ش ۵۷.

غیبی، ولی (۱۳۹۰)، «رابطه لذت و سعادت» از دیدگاه اپیکور و صدرالمآلهین، قبسات، س ۱۶، ش ۶۰.

گنجی‌پور، زهرا، فرج‌الله براتی، و میثم امانی (۱۴۰۰)، «رابطه لذت و سعادت از دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا»، پژوهش‌های فلسفی، س ۱۵، ش ۳۵.

محمدی منفرد، بهروز، زهرا عباسی‌پور، و محمدحسن مهدی‌پور (۱۳۹۸)، «بازخوانی حقیقت لذت در اندیشه اخلاقی ابن‌سینا و ملاصدرا»، پژوهش‌نامه اخلاق، س ۱۲، ش ۲۳.

مفتونی، نادیا و محمود نوری (۱۳۹۷)، «بررسی تطبیقی نظریه فارابی و بوعلی سینا پیرامون هدف‌مندی هنر و کارکرد سرگرمی، شگفتی، و لذت در آن»، حکمت سینوی، س ۲۲، ش ۵۹.

مورر، آرمندای (۱۳۹۲)، فلسفه زیبایی: تفسیری تومائی، ترجمه هادی ربیعی، تهران: حکمت.

میری، سیدجواد، سیدمحمدجواد بنی‌سعید لنگرودی، و امیرعباس علی‌زمانی (۱۳۹۸)، «بررسی مقایسه‌ای جایگاه لذت در نظریه سعادت سن توماس و ملاصدرا»، هستی و شناخت، س ۶، ش ۲.

Levinson, Jerrold (1996), *The Pleasures of Aesthetics: Philosophical Essays*, Ithaca, New York: Cornell University Press.

Pikave, Martin (2018), *Pleasure*, New York: Oxford University Press.

Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1363 B), *Treatise on the Medicine of the Heart in Avicenna's Medical Writings*, The Study and Research of Muhammad Zuhair al-Baba, Damascus: The Institute of Arab Heritage [In Persian].

Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1363a), *The Beginning and the Resurrection*, Edited by Abdullah Nourani, Tehran: Institute of Islamic Studies, McGill University in collaboration with the University of Tehran [In Persian].

- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1949), *Al-Adhawīya fī Amr Al-Ma'ad*, Suleiman Dunya, Egypt: Dar al-Fikr al-Arabi [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1954), *Rhetorics from the Book of Healing*, Edited by Ibrahim Madkour, Cairo: Al-Amiriya Press [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1960), *Theology from the Book of Healing*, Edited by Ibrahim Madkour, Cairo: Al-Amiriya Press [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1966), *Poetics from the Book of Healing*, Edited by Abdul-Rahman Badawi, Cairo: Al-Amiriya Press [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1973), *A Treatise on Ascension*, Rasht: Orwat Al-Wothqa [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1979), *Love in the Treatises of Avicenna*, Qom: Bidar [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1984a), *Salvation from Drowning in the Sea of Misguidance*, Edited by Mohammad Taghi Daneshpajoo, Tehran: University of Tehran Press.
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1984B), *Music from the Book of Healing*, Edited and referenced by Ahmad Fouad Al-Ahwani and Mahmoud Ahmad Al-Hafni, Qom: The Ministry of Education [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (1996), *The Soul of the Book of Healing*, Research by Hassan Hassanzadeh Amoli, Qom: Maktab al-A'lam al-Islami [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (2004A), *Remarks and Admonitions*, Volume 3, Qom: al-Balaqah [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (2004B), *Theology of Dānīshnāma-yi 'Alā'ī*, Second Edition, Hamedan: Bu Ali Sina University [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (2004C), *Treatise of the Soul*, Edited by Mohammad Moein, Second Edition, Hamadan: Bu Ali Sina University [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (2004D), *Natural Sciences of Dānīshnāma-yi 'Alā'ī*, Second Edition, Hamedan: Bu Ali Sina University [In Persian].
- Avicenna, Husain Ibn Abdullah (2005), *Al-Qanon*, Beirut: Dar Al-Ehya Al-Torath Al-Arabi.
- Bahrami, Mehdi (2020a), "The Concept of Beauty According to the Avicenna's Thoughts Based on The Studies of Pleasure", *Avicennian Philosophy (Meshkaat Al - Noor)*, 24(64) [In Persian].
- Bahrami, Mehdi (2020b), "Analysis of the Relationship between the Perfection of Perceived Object and the Perception of Pleasure in the Thought of Ibn Sina", *Ontological Researches*, 9(17) [In Persian].
- Bahrami, Mehdi, Nasrollah Hekmat, and Seyed Razi Mousavi Gilani (2020), "The Review and Criticism of the Interpretation of Khaje Nasir Al-Tosi for "Neil" about Pleasure in Avicenna' s Al-Isharat wa' l-Tanbihat", *Knowledge*, 13(1) [In Persian].
- Elahi Khorasani, Nafiseh, Morteza Hosaini Shahroodi, and Abbas Javareshkian (2019), "A Study of Mulla Sadra's Perspective of the Imaginative Pleasure", *Philosophy and Kalam*, 52(1) [In Persian].

- Ganjipour, Zahra, Farajullah Barati, and Meysam Amani (2021), "The Relationship between Pleasure and Happiness from the Point of View of Ibn Sina and Mulla Sadra", *Philosophical Researches*, 15(35) [In Persian].
- Gheibi, Vali (2011), "The Relationship between" Pleasure and Happiness "from the Perspective of Epicurus and Sadr al-Mutallehin", *Qabasat*, 16(60) [In Persian].
- Ghorbani, Hashem and Abolhassani Niaraki, Fereshteh (2015), "A Comprehensive Analysis of the Concept of Felicity and its relationship with Perfection and Pleasure in Tusi's View", *Metaphysics*, 7(20) [In Persian].
- Khademi, Einollah (2010), "An Inquiry on the Nature of Pleasure in Avicenna's Point of View", *Philosophy and Kalam*, 43(1) [In Persian].
- Khademi, Einollah (2013), "What and Types of Pleasure from Suhrawardi's Perspective", *Philosophical Theological Research*, 14(3and4) [In Persian].
- Khademi, Einollah (2014), "The Quiddity of Enjoyment in the Meskavayh's View", *Knowledge*, 7(2) [In Persian].
- Khademi, Einollah and Morteza Hamed (2011), "Eschatological Pleasure and Pain in Avicennian Philosophy", *Ayeneh Marefat*, 9(28) [In Persian].
- Levinson, Jerrold (1996), *The Pleasures of Aesthetics: Philosophical Essays*, Ithaca, NY: Cornell University Press [In Persian].
- Maftouni, Nadia and Mahmoud Nouri (2018), "A Comparative Study on Farabi and Avicenna's Viewpoints about the Ultimate Goal of Art and The Role of Entertainment, Wonder and Pleasure", *Avicennian Philosophy (Meshkaat Al - Noor)*, 22(59) [In Persian].
- Miri, Seyed Javad, Seyed Mohamad Javad Banisaeed Langaroudi, and Amir Abbas Alizamani (2019), "A Comparative Study of Pleasure in Aquinas and Mulla Sadra's theories of Happiness", *Existence and Knowledge*, 6(12) [In Persian].
- Mohammadi Monfared, Behrooz, Zahra Abbassipur, and Mohammad Hassan Mahdipur (2019), "Revision of the Reality of Pleasure in Avicenna's and Sadra's Ethical Thoughts", *Research Quarterly in Islamic Ethics*, 12(43) [In Persian].
- Moorer, Armand E. (2013), *Philosophy of Beauty: A Thomistic Interpretation*, trans. Hadi Rabiei, Tehran: Hekmat [In Persian].
- Omranian, Seyedeh Narjes (2019), *Pleasure and meaning of life; A comparative study of Aristotle, Ibn Sina, and Bentham*, Tehran: Moula [In Persian].
- Omranian, Seyedeh Narjes and Amir Abbas Alizamani (2017), "Pleasure and The Meaning of Life According to Ibn Sina's Viewpoint", *Avicennian Philosophy (Meshkaat Al - Noor)*, 21(57) [In Persian].
- Pikave, Martin (2018), *Pleasure*, New York: Oxford University Press [In Persian].
- Rabiei, Hadi and Mitra Ghaffari (2015), "Avicenna's Views on "Mohakat" in Painting", *Contemporary Wisdom*, 9(1) [In Persian].
- Shojaee Baghini, Hoorieh, and Einollah Khademi (2020), "Investigating Pleasure Quiddity through Components and the Position of its Design in the Avicenna Philosophy", *Wisdom and Philosophy*, 16(64) [In Persian].

Shojaee Baghini, Hoorieh, Einollah Khademi, Abdollah Salavati (2020), "A Comparative Study of the Views of Al-Shaykh Al-Ra'īs and Shaykh Al-Ishraq On the Quiddity Of Pleasure", *Avicennian Philosophy (Meshkaat Al - Noor)*, 24(63) [In Persian].

Soleimani, Fatemeh (2010), "Pleasure and Pain from Ibn Sina's View", *Avicennian Philosophy (Meshkaat Al - Noor)*, 44(44) [In Persian].

